

МИРЗАЧЎЛ ВОҲА АҲОЛИСИГА ДОИР МАНБАЛАР (ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАР, САЙЁҲ ВА ЭЛЧИЛАР ҚАЙДЛАРИ, ЭТНОГРАФИК МАЪЛУМОТЛАР, ДАЛА МАТЕРИАЛЛАРИ)

Жураев Илхом Бахриддин ўғли

ГулДУ, Тарих кафедраси ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7434340>

Аннотация. Ушбу мақолада муаллиф Мирзачўл воҳаси аҳолисининг этник таркибига доир манбаларни таҳлил қилиб бир қанча янги фикрларини бериб ўтади. Муаллифнинг фикрлари асосида шуни хулоса қилиш мумкинки воҳада аҳоли асосан ўтган асрнинг биринчи ярмида республиканинг турли ҳудудларидан кўчиб келиб ўзларининг манзилгоҳларини барпо этганлиги англашилади.

Калит сўзлар: Мирзачўл, Жиззах, Нурота, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Самарқанд, Шахрисабз, Ургут, форс, ўзбек, тожик, қирғиз, қozoқ, Ховос, Байвут, Дахмаи шоҳон, Ахмад Дониш.

ИСТОЧНИКИ ПО НАСЕЛЕНИЮ МИРЗАЧОЛЬСКОГО ОАЗИСА (РУКОПИСИ, ЗАПИСКИ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И ПОСЛОВ, ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ, ПОЛЕВЫЕ МАТЕРИАЛЫ)

Аннотация. В данной статье автор анализирует источники по этническому составу населения Мирзачельского оазиса и дает некоторые новые представления. Основываясь на мнении автора, можно сделать вывод о том, что население оазиса мигрировало из разных районов республики и установило свои поселения первой половины прошлого века.

Ключевые слова: Мирзачол, Джиззак, Нурота, Бухарский эмират, Коканское ханство, Самарканд, Шахрисабз, Ургут, персидский, узбекский, таджикский, киргизский, казахский, Ховос, Байовут, Дахмаишахон, Ахмад Дониш.

SOURCES ON THE POPULATION OF THE MIRZACHOL OASIS (MANUSCRIPTS, NOTES OF TRAVELERS AND AMBASSADORS, ETHNOGRAPHIC DATA, FIELD MATERIALS)

Abstract. In this article, the author analyzes the sources on the ethnic composition of the population of the Mirzachel oasis and gives some new ideas. Based on the opinion of the author, it can be concluded that the population of the oasis migrated from different regions of the republic and established their settlements in the first half of the last century.

Keywords: Mirzachol, Jizzakh, Nurota, Emirate of Bukhara, Kokan Khanate, Samarkand, Shakhrisabz, Urgut, Persian, Uzbek, Tajik, Kyrgyz, Kazakh, Khovos, Bayovut, Dahmaishakhon, Ahmad Donish.

Сўнгги ўрта асрларда, яъни яқин тарихда Мирзачўл воҳаси ва унинг атрофларидаги ҳудудлар бир қатор фарқли сиёсий жараёнларга сахна бўлди. Аввало, воҳа жануб ва жануби-ғарбдан Жиззах ва Нурота воҳаларига қўшнилиги туфайли Бухоро амирлиги (1753-1920) сиёсий таъсирида қолган бўлса, кейинчалик маълум бир муддат бу ҳудудда Қўқон хонлиги (1709-1876) таъсири кучаяди. Бу ҳудудларнинг гоҳ Бухоро, гоҳ Қўқон хонлиги таъсирида бўлиши воҳа аҳолиси ижтимоий ва маданий ҳаётида ўзига хос из қолдирди. XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб эса Мирзачўл воҳасининг Россия империяси томонидан босиб олинishi ва воҳада империя бошқарувининг ўрнатилиши бу ер тарихида янги жараёнларни бошлаб берди.

Мирзачўл воҳаси тарихининг бу даврлари тарихи асосан Бухоро ва Қўқон тарихнавислигига оид кўплаб қўлёзма асарлар, элчи, дипломат, сайёҳ, ҳарбий, шарқшунос ва ҳоказо каби рус муаллифларининг қайдлари ҳамда XIX аср охири – XX асрда йиғилган этнографик маълумотлар ва дала материалларида ўз ифодасини топган.

Ушбу манба ва материаллар орасида аввало Бухоро амирлиги тарихнавислигига хос айрим асарларга тўхталиб ўтсак. Амирлик тарихига оид қўлёзма асарлар асосан форс тилида ёзилган бўлиб, минтақа тарихи билан боғлиқ адабиётларнинг бир қисми Бухоро амирлигининг маҳаллий муҳитига тегишлидир. Бухоро амирлигининг Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ургут каби йирик шаҳарларида ёзилган форсий тилли асарлардаги тарихий маълумотлар асосан Бухоро амирлигининг марказий ҳудудларидаги сиёсий воқеликларни қамраб олган бўлса-да, айрим ўринларда Нурота, Жиззах, Тошкент, Ўратепа, Хўжанд билан боғлиқ воқеликлар ёритилиши жараёнида Мирзачўл воҳасига тегишли айрим маълумотларга ҳам дуч келиш мумкин. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, XIX асрнинг катта бир қисмида Бухоро – Қўқон орасида юз берган воқеликлар баён қилинар экан ушбу воҳадаги айрим аҳоли масканларида бўлиб ўтган воқеликлар ҳам тилга олингани кўзга ташланади. Жумладан, Мулло Ибодулланинг “Тарихи амир Ҳайдар”, Муҳаммад Шарифнинг “Достони амирони манғит”, Мир Олим Бухорийнинг “Фатҳномаи султоний”, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих”, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукумдорлари тарихидан қисқача рисола”, Мирзо Содик Муншийнинг “Манғит ҳукумдорлари тарихи”, Мирзо Сомийнинг (1838-1907) “Даҳмаи шоҳон” (Шоҳлар даҳмаси), “Тухфат-ул шоҳий” (Шоҳга совға), “Тарихи салотини манғития” (Манғит султонлари тарихи) номли асарлари Бухоро амирлиги ва унга қўшни ҳудудлар тарихини ёришда муҳим асарлар ҳисобланади[1].

Шунингдек, Мирзачўл воҳаси ва унга қўшни ҳудудларнинг яқин тарихи бўйича муҳим манбалар сифатида Қўқон хонлиги муҳитига хос асарларни келтириш мумкин. Қўқон тарихчилари мактаби намояндлари асарларидан саналмиш Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ут-таворих» асари, Тоҷир Хўжандийнинг «Ғаройиби сипоҳ», Мирзо Олим Маҳдум хожининг «Тарихи Туркистон»[2], Мирзо Олим Мушрифнинг «Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавоқин» («Қўқон хонлиги тарихи» номи билан нашр этилган)[3], Муҳаммад Юнус Тоибнинг «Тарихи Алиқули амирлашкар» ва «Тухфайи Тоиб» (), Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий»[4] номли асарлар чоп қилинган. Қўқон тарихчилари асарларининг турли тил ва жанрда яратилишига хонлиқнинг куйидаги тарихий-сиёсий жараёнлари туртки бўлган. Қўқон тарихнависларининг асарларини тадқиқ қилган А. Ўринбоев ва О. Бўриев, Т. К. Бейсембиев, Э. Хуршут, Ш. Воҳидов ва Д. Сангирова, Ў. Султонов, Б. Турсунов, Ш. Маҳмудов ва С. Йўлдошевлар Қўқон хонлиги тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борган бўлиб, ушбу тадқиқотчиларнинг бир қисми мазкур асарларнинг бир қисмини нашр қилганлар[6]. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ушбу асарларнинг кўпчилигидаги маълумотлар Қўқон хонлигининг марказий ҳудудлари – Фарғона водийсида бўлиб ўтган воқеликларни ўз ичига олган бўлиб, қўқонлик қўшинларнинг Хўжанд, Тошкент, Чимкент, Дашти Қипчоқ ҳудудларига ёки жануби-ғарбга – Жиззах воҳасига юришлари жараёнида чўл ҳудуддан (Мирзачўл воҳасидан) ўтганликларига доир маълумотларни учратиш мумкин. Афсуски, Қўқон хонлиги муҳитида ёзилган форсий ва туркий тилли асарларда

Мирзачўл воҳаси аҳоли масканларига доир жуда қисқа маълумотлар ўрин олган бўлиб, улар асосида воҳанинг яқин ўтмиши бўйича муайян тасаввурларга эга бўлиш қийин.

Қўқон хонлиги муҳитига хос қўлёзма асарларнинг бир қисми чиғатой туркийси (эски ўзбек тили)да ёзилган бўлиб, уларда ҳам Мирзачўл воҳасидаги айрим аҳоли масканлари ҳақида қисқача маълумотларни учратиш мумкин. Жумладан, Мирзо Олим Махдум ҳожининг “Тарихи Туркистон” асарида Қўқон хонларининг Фарғона водийси, Хўжанд ва Ўратепа вилоятлари, Тошкент воҳаси, Жиззах воҳаси, Туркистон шаҳри, Чимкент ва Сайрам шаҳарларидаги фаолиятлари ҳақида сўз борганда қўқонлик қўшинларнинг ушбу шаҳар ва вилоятларга йўл олганда Сирдарё хавзаларидан ўтганликларига бирмунча тўхталганига гувоҳ бўламиз. Масалан, асарда Қўқон хони амир Умархон (1787-1822) Жиззахга қўшин тортганда қўқонликлик қўшинларнинг бир муддат Ховосда бўлиб, ундан кейин Ём орқали Жиззахга йўл олганликлари қуйидагича тилга олинади: *“Бул миёнада қорақалпоқ ва хитой-қипчоқ аҳволотидин воқиф ва огоҳ бўлуб, аларга шафқат ва марҳамат кўрсатиб, аҳволпурслик қилмоқ лозимдур, деганда ҳамма бил-иттифоқ бир маслаҳатга қарор бериб, эртаси Қўштегирмондин кўчуб, Хавос устига бориб қўнуб, эртаси Хавосдин жўнаб, эртаси Ём мавзейига қўнуб, эртаси андин жўнаб, Диззах устига етиб қўнубдур. Бир кеча ул мавзеда ётгандин кейин эртаси чоповул қўшунни то Самаққанд тобиотигача буюруб, қолган қўшун илан Диззах муҳосарасига машғул бўлубдурлар”*[7].

Мирзачўл воҳаси маҳаллий аҳолисининг яқин ўтмишдаги урф-одатлари, қадимий анъаналари, фольклори ва ҳоказоларни тадқиқ этишда манба сифатида этнографик маълумотлар ва дала материалларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Бу масалани ёритишда айниқса XIX аср охири – XX аср давомида йиғилган этнографик маълумотлар ва архив материалларига мурожаат қилишга тўғри келади. Шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида воҳада бўлган рус муаллифларининг қайдларида ҳам воҳа аҳолиси этнографиясига оид муҳим маълумотларга қўлга киритиш мумкин. Улар асосида воҳада яшаган ўзбек, қозоқ, қирғиз ва тожик халқларининг қадимий урф-одатлари, турмуш тарзи, миллий анъаналари ва ҳоказолар ҳақида муайян тарихий тасаввурларга эга бўлиш мумкин.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Россия ҳукмрон доираларида Туркистонга бўлган қизиқиш минтақани изчил ўрганишга ундади. Бу даврда ёзилган асарлар ичида 1820 йилда Негри элчилик миссияси таркибида Бухорога келган Е. К. Мейендорф[8], 1833 йилда Бухорода татар муллasi Мирза Жаъфар номи билан тўрт ой яшаган П. И. Демезон[9], Бутенов элчилик миссияси билан 1841 йилда Бухоро амирлигида бўлган шарқшунос Н. Ханьков[10] ва бошқаларнинг асарларини таъкидлаб ўтиш керак. Россиядан Ўрта Осиёга келган ҳар бир киши – элчилик миссияси аъзоси, савдогар, зобит ва бошқалар ҳукумат идораларидан махсус кўрсатмалар ва йўриқномалар олиб, уларда ўзбек хонликларидаги ижтимоий-сиёсий вазият, бошқарув тартиблари, коммуникация йўллари, шаҳарлар ва бошқа ҳарбий-стратегик масалаларга эътибор қаратиш кераклиги таъкидланган[11].

1870- йилларда Бухоро амирлиги бўйича уюштирилган илмий экспедицияларда ўз даври учун муҳим этнографик маълумотлар йиғилган. Бухоро амирлигидаги маъмурий бирликлар бўйича XIX аср ўрталари – XX асрлар иккинчи ярми оралиғида А.Д. Гребенкин[12], А.П. Федченко[13], Л.Н. Соболев[14], А.П. Хорошхин[15] бошқалар

томонидан тўпланган маълумотлар Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётида тутган ўрнини аниқлашда муҳим аҳамият касб этиб, уларда Мирзачўл воҳаси тарихига оид айрим қайдларни учратиш мумкин.

Мирзачўл воҳаси ва унга қўшни ҳудудлар аҳолисининг ижтимоий-маданий ва маиший ҳаётига тегишли маълумотлар XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасига ташриф буюрган бир қатор хорижлик муаллифлар асарларида ўз аксини топган. Жумладан, Ю. Скайлер[16] каби Европа ва россиялик муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларда бу ҳудудлар бўйича муҳим маълумотлар берилган. Жумладан, 1870- йилларда, яъни Кўккон хонлигининг деярли барча ҳудуди, Бухоро амирлигининг эса сезиларли бир қисми Чор Россияси томонидан босиб олинган бир паллада Мирзачўл воҳаси орқали Фарғона, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига ташриф буюрган америкалик журналист Ю. Скайлер воҳа тарихи учун муҳим маълумотларни қайд этган. Муаллифнинг ёзишича: “... Дарё (Сирдарё)дан қарийб Жиззахгача саксон мил узоқликда қуруқ чўл ястанган бўлиб, руслар “Голодная” ёки “Мирзачўл” аташиб, гарчи бир-икки жойда шўр ҳамда ёқимсиз сувли қудуқ ва цистерналар бўлса-да, ҳозирда қуруқ ва унумсиз ер. Дарё яқинида эски канал ва ариқларнинг излари бўлиб, қачонлардир энг камидан бу ерларга ишлов берилгани ва чўлнинг тоғлар яқинидаги қисмларида аҳоли истиқомат қилиб, меҳнат қилганлиги, кичик тоғ даралари орқали Зарафшон дарёсидан канал келтирилганлигини билдиради”[17]. Шу билан бирга, муаллиф Тошкентдаги амалдорлар (ҳар ҳолда рус амалдорлари бўлса керак – диссер.) Сирдарёдан ушбу чўл ҳудудларга сув чиқариш ҳақида режалар борлиги, улар бу ернинг эски сув иншоотлари қолдиқларига қараб, бу борада муайян ишлар амалга оширишни ўйлаётганликларини таъкидлаб ўтади. Ю. Скайлер Мирзачўлдаги Малик мавзесидан йигирма мил узоқликдаги Мирза Работ деб номланувчи эски карвонсаройларга дуч келганини ёзиб, бу каби иморатларнинг машҳур Абдуллахон томонидан қурилгани тахмин қилинишини айтиб ўтганлиги диққатга сазовордир[18].

XIX асрнинг сўнгги чорагида Мирзачўл воҳаси ва унга яқин ҳудудлар Чор Россияси таркибига ўтиб, бу ерлар империяга қарашли Туркистон генерал-губернаторлигига қарамоғига олингач, воҳага империянинг марказий ҳудудларидан кўплаб славян халқлари – руслар, белоруслар, украинлар кўчириб келтирилиб, янги аҳоли масканлари ташкил этила бошлайди. Кўчириш сиёсати боғлиқ статистик маълумотлар Мирзачўлни ўзлаштириш бўйича Чор Россиясининг Туркистондаги вакиллари турли режалар тузиб, воҳанинг аҳолиси нисбатан кам бўлган ҳудудни ўзлаштириш орқали минтақада рус тилли аҳоли сонини ошириш мақсад қилиб олган. Мирзачўл воҳасидаги бир неча славян (рус, украин, белорус) аҳоли масканлари қад ростлаган. Мирзачўлда ташкил топган рус қишлоқлари, улардаги муаммолар ҳақидаги айрим маълумотлар князь В.И.Масальский асарида келтириб ўтилган бўлиб[19], улар асосида воҳа тарихининг айрим жиҳатларини ёритишда муҳим манба вазифасини ўтайди. А. Кауфман Россия империясининг қарийб ярим асрлик - 1861–1904 йиллар оралиғидаги кўчирувчилик сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари, янги кўчирилган аҳолининг маҳаллий муҳитга мослашуви, ташкил этилган дастлабки қишлоқларнинг ҳўжалиги, ижтимоий таркибига доир маълумотларни қараб чиққан[20].

Шунингдек, совет даврида олиб борилган этнографик тадқиқотларда ҳам Нурота, Жиззах ва Тошкент воҳалари аҳолиси турмуш тарзига оид этнографик маълумотлар

йиғилиши жараёнида Мирзачўл воҳаси билан боғлиқ материалларга ҳам эътибор қаратилган. Бу даврда таниқли этнографлардан В.Г. Мошкова, Б. Кармишева[21]асарларида у ёки бу даражада ўз аксини топган маълумотлар эса гарчи Мирзачўл воҳасига тўғридан-тўғри тегишли бўлмаса-да, воҳага туташ ҳудудлар аҳолиси бўйича бирламчи материаллар бера олади.

Шу билан бирга, воҳа аҳолисининг маиший турмуш тарзи ва қадимий удумлари билан боғлиқ маълумотларнинг тарихий илдизларини тадқиқ этишда ўрта асрларда яратилган форсий ва туркий тилли асарлардаги маълумотларга мурожаат қилишга тўғри келади. Шундай асарлардан бири Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари (XI аср) бўлиб, гарчи асарда ўрин олган маълумотлар туркий халқларнинг деярли брачаси учун хос бўлса-да, минтақадаги ўзбек, қозок, қирғиз каби туркий халқларнинг урф-одатлари ва улар билан боғлиқ атамаларнинг тарихий илдизларни кузатишда жараёнида ушбу асарга мурожаат қилиш зарурияти туғилади. Хусусан, Мирзачўл воҳаси ва унга қўшни ҳудудлардаги аҳоли орасида сақланиб қолган турли хил урф-одатлар билан боғлиқ атамаларни таҳлил қилиш жараёнида “Девону луғати-т-турк”да ўрин олган маълумотларга бирламчи манбалар сифатида мурожаат қилинди.

Хуллас, Мирзачўл воҳаси аҳолисининг яқин ўтмишдаги тарихи, айниқса, аҳолининг этник таркиби, ижтимоий-маиший ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналарига доир маълумотлар минтақанинг бошқа бир қатор ҳудудларига нисбатан бирмунча кам маълумотлар етиб келган. Шундай бўлишига қарамай, турли манбалардаги узук-юлук маълумотларни, хусусан, ёзма манба маълумотлари ва этнографик материалларни ўзаро таққослаган ҳолда воҳа тарихининг ўзига хос жиҳатларини ёритиш мумкин.

REFERENCES

1. Қаландарова Ф. Бухоро тарихининг Мирзо Сомий асарларида ёритилиши // “Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни” мавзусидаги Республика миқёсидаги онлайн илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Бухоро, 2020. – Б. 175-178.
2. Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ш. Воҳидов, тарих фанлари доктори Араб ёзувидан табдил: Ш. Воҳидов ва Р. Холиқова. – Тошкент «Янги аср авлоди» 2008.
3. Мирзо Олим Мушриф. «Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавоқин» («Қўқон хонлиги тарихи»). – Тошкент, 1995.
4. Муҳаммад Азиз Марғилоний. «Тарихи Азизий». – Тошкент, 1999.
5. Ўринбоев А, Бўриев О.. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида. - Тошкент: Фан, 1983.
6. Бейсембиев Т. К. Тарих-и шаҳрухи - как исторический источник. - Алма-Ата, 1987.
7. Хуршут Э. «Мунтахаб ут-таворих» - важный источник по истории Средней Азии и сопредельных стран // Общественные науки в Узбекистане. 1984. № 7.
8. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1990.
9. Турсунов Б. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70- йилларигача). Тарих фан ном. дисс. Тошкент: Ўз ФА Тарих института, 2006.

10. Султонов Ў. Муҳаммад Солиххожанинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср). Тарих фан. номзоди. – Тошкент: Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ, 2007.
11. Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709-1876 йй.). Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент: Ўз ФА Тарих институти, 2007.
12. Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ш. Воҳидов, тарих фанлари доктори Араб ёзувидан таъдил: Ш. Воҳидов ва Р. Холиқова. – Тошкент «Янги аср авлоди» 2008. – Б. 87.
13. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – С.70-75.
14. Демезон П.И. Записки о Бухарском ханстве (Отчети П.И. Демезона и И.В. Веткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 17-83.
15. Ханьков Н. Описания Бухарского ханства. – СПб., 1843.
16. Соловев М.М. Ученая экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участие натуралиста А. Лемана. – М.–Л., 1939. – С. 16-18.
17. Гребенкин А. Д. Узбеки // Сборник. Русский Туркестан: Сборник ст. Вып. II. – Москва: Университет. 1872.– С. 106.
18. Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. – Москва: «Географгиз», 1953. – С. 17-31.; Федченко А.П. Топографический очерк Зеравшанской долины и заметки о соседних бекствах и памятниках Самарканда (с картой Зеравшанской долины) // Изв. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. VIII. Вып. – Ташкент-Москва: 1870 – С. 130-131.
19. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа// Зап. Рус. геогр. о-ва по отделению статистики / Т.IV. – СПб., 1874. – С. 713-714.
20. Хорошхин А.П. Кзыл-Кумский дневник. // Сборник статей, касающихся до(!) Туркестанского края. – СПб, 1876. – С. 400.
21. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865; Гребенкин А.Д. Таджики // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып.2. – М., 1872. – С.1–3.
22. Федченко А.П. Первый отчет туркестанской учёной экспедиции // Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М., 1950. – С.65-66.
23. Федченко А.П. Топографический очерк Зеравшанской долины и заметки о соседних бекствах и памятниках Самарканда (с картой Зеравшанской долины) // Изв. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. VIII. Вып. – Ташкент-Москва: 1870 – С. 130-131.
24. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлари муаллифи З. Саидбобоев. – Т.: O‘zbekiston, 2019.
25. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари ..., - Б. 172-173.
26. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари ..., - Б.173.
27. Масальский В.И. Туркестанский край. Спб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1913.

28. Кауфман А. Переселение и колонизация. Спб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1905.
29. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана: Труды института Истории и археологии АН УзССР. Т. 2. – Т., 1950. – С. 141-149;
30. Мошкова В.Г. Ковроделие узбеков племени туркмен // Ковры народов Средней Азии. – Т.:1977. – С. 69-77.